

Joanna Falkowska
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
ORCID: 0000-0002-6895-3014

BHW 41/2019
ISSN 1233-2224
DOI: 10.14746/bhw.2019.41.2

Stefania Walasek
Uniwersytet Wrocławski
ORCID: 0000-0002-0236-9325

Szkoły Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie (1896–1921)*

Abstract. Schools of the Polish Teachers Association in Vilnius (1896–1921)

The article presents the history of the Polish Teachers Association (Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego – SNP) in Vilnius which was established in 1896 as a secret society under the name of Schoolmistress Circle (Koło Nauczycielek). It presents the association's evolution, basic objectives of operation and problems faced by the organizers and the teachers against a background of political and social events. The authors of the work present the schools of the Association, their origin, starting from organization of the so-called group lessons (junior high school courses) which laid foundation for the future junior high schools (for boys named after King Sigismund August and Joachim Lelewel and for girls named after Eliza Orzeszkowa), the curricula, financial issues, problems with premises etc. Education in these schools was mostly provided to students who in the Russian Empire attended junior high, secondary and trade schools. The time frame of this work starts in 1896 (when the Association was established) and ends in 1921 when schools within the Association were partly taken over by the state.

The above issues have been presented by the authors mostly on the basis of source materials stored in the National Historical Archive in Vilnius (Materials of the Scientific Society of the City of Vilnius).

Keywords: Polish Teachers Association – Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego, Polish education, Lithuania, Vilnius, education

* Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Szlakami Polski Niepodległej” w latach 2018–2023 nr projektu 01SPN 17 0020 18 kwota finansowania 751 222 zł.

Przełom XIX i XX w. w guberni wileńskiej przyniósł minimalne zmiany w sferze polityki rosyjskiej wobec lokalnej społeczności. Sytuacja ta wynikała z poważnych problemów wewnętrznych Rosji i w związku z tym faktem poszukiwania przez władze wsparcia w celu ich zminimalizowania.

Od wieków kościół katolicki na ziemiach b. Wielkiego Księstwa Litewskiego wypełniał nie tylko posługi religijne, ale prowadził też intensywną działalność opiekuńczo-wychowawczą i edukacyjną. To były prace na rzecz polskiego społeczeństwa. Lecz plany polityczne cesarstwa zmierzały do rusyfikacji m.in. poprzez szkołę.

Wydarzenia lat 60. XIX w. na ziemiach Królestwa Polskiego i zaboru rosyjskiego sprawiły, że wcześniejsze, nie bez przeszkód realizowane, porozumienie Watykan – Petersburg (konkordat 1847 rok) całkowicie się załamało (zerwanie konkordatu 1867). W wyniku podjętych później długich negocjacji nawiązano dialog dyplomatyczny zakończony ponownym podpisaniem konkordatu w 1882 r. Sytuacja między kościołem katolickim a władzą rosyjską nie uległa jednak zmianom. „Te same ukryte sprężyny nie przedstawiały działać i nadal w tym samym kierunku. Ofiary tej samej samowoli, zarówno jak ich poprzednicy, księża i biskupi katoliccy, szli później na wygnanie”¹. To były te same, co przed laty trudności, gdy ksiądz musiał bronić przed zamknięciem szkołę czy też kościół, który usiłowano oddać prawosławnym.

W takich okolicznościach następowała intensyfikacja pracy, która koncentrowała się przede wszystkim w Wilnie i parafiach w okolicy stolicy guberni². Wśród znaczących nazwisk duchownych, zasłużonych dla opieki, wychowania i nauczania na przełomie XIX i XX w. można wymienić m.in. ks. Karola Lubiańca i ks. Jana Kretowicza³, kanonika, proboszcza kościoła Bernardyńskiego.

Równocześnie pod koniec XIX w. do pracy edukacyjnej włącza się coraz liczniejsza grupa świeckich działaczy oświatowych i społecznych, podejmujących trud wychowania i nauczania dzieci, młodzieży i dorosłych.

Rozwijające się nielegalne szkolnictwo wymagało podjęcia prac organizacyjno-programowych, zmierzających do uporządkowania i w miarę możliwości ujednoczenia prowadzonych zadań dydaktyczno-wychowawczych.

Wskazane powyżej działania, skupiające się na organizacji szkół i ich prowadzeniu, podjęło **Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego** (dalej: SNP) w Wilnie, które zostało założone w 1896 r. „jako tajne towarzystwo pod nazwą Koło Nauczycielek”⁴. Powstało z inicjatywy znanego w środowisku wileńskim (później warszawskim) pedagoga

¹ Ks. A. Boudou T.J., *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu*, t. 2: 1848–1883, Kraków 1930, s. 654.

² S. Walasek, *Polska oświata w guberni wileńskiej w latach 1864–1915*, wyd. I, Kraków 2002, s. 59–72.

³ Szerzej na ten temat w artykule: S. Walasek, *Działacze społeczni i nauczyciele zaboru rosyjskiego wobec wyzwań edukacyjnych początków XX wieku*, w: *Przełomy edukacyjne. Dziedzictwo polskiej teorii i praktyki*, red. W. Szulakiewicz, Toruń 2011, s. 72–81. Na temat szkół ks. J. Kretowicza: PAH f 1135 op. 4, nr 161, Szkoły ks. Kretowicza.

⁴ PAH f 1135 op. 4, nr 263.

Stanisława Karpowicza⁵. Z kolei głównym inicjatorem powołania szkół pozostających pod opieką wymienionego Stowarzyszenia był ceniony pedagog, historyk, profesor Uniwersytetu w Wilnie, dr Stanisław Kościałkowski⁶.

W niniejszym artykule przedstawiono historię Stowarzyszenia, cele jego działalności oraz problemy, jakie musieli pokonywać organizatorzy szkół i nauczyciele w swojej pracy dydaktyczno-wychowawczej.

Wymienione powyżej kwestie zostały opracowane przez autorki przede wszystkim na podstawie materiałów źródłowych, zgromadzonych i przechowywanych w Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie (Materiały Towarzystwa Naukowego m. Wilna, fond 1135).

Analizę podjętego tematu utrudniał fakt, że wszystkie dokumenty archiwalne udostępniane są w formie mikrofilmów. Ponadto w licznych, ponumerowanych teczkach można stwierdzić braki w dokumentach, a świadczą o tym m.in. zachowane tylko fragmenty niektórych sprawozdań czy opisów. Niejednokrotnie również tytuły teczek nie były adekwatne do ich zawartości. Dlatego też należało na wstępie podjętych prac przeprowadzić weryfikację materiału i jego klasyfikację pod względem chronologii wydarzeń i wyselekcjonowanych zagadnień.

Celem działalności wspomnianego **Koła Nauczycielek** była pomoc „moralna i materialna osobom pracującym w zawodzie nauczycielskim”⁷. Zakres oddziaływania towarzystwa był ograniczony, ponieważ adresowany był do nauczycieli tajnych szkół. Kwestią najważniejszą w ówczesnych warunkach politycznych było utrzymanie funkcjonujących zespołów uczniowskich i nie narażanie nauczycieli na ujawnienie ich pracy pedagogicznej. Według pisemnej relacji „szkoły – męska i żeńska Stowarzyszenia Nauczyciel. (Nauczycielek bądź Nauczycieli – S.W., J.F.) i Wychowawczyń powstały z tzw. lekcji zbiorowych, zorganizowanych przez **Stowarzyszenie dla młodzieży polskiej**”⁸.

W roku 1907 (w momencie chwilowej odwilży politycznej w zaborze rosyjskim) Koło uzyskało zatwierdzenie swojej działalności, lecz już pod nazwą **Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Nauczycielek i Wychowawczyń**. W świetle literatury przedmiotu, to m.in. działacze Stowarzyszenia stali u źródeł odradzania po latach niewoli szkolnictwa polskiego w Wilnie, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości położyli dla

⁵ Stanisław Karpowicz (1864–1921) polski pedagog, członek Towarzystwa Kultury Polskiej, docent Wolnej Wszechnicy Polskiej. Współpracował z takimi periodykami, jak: „Poradnik dla Samouków”, „Nowe Tory”, „Przegląd Pedagogiczny”. Patrz także: W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2001, s. 161, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stanislaw-karpowicz> [dostęp: 23.05.2019].

⁶ Stanisław Kościałkowski (1881–1960) polski historyk, badacz dziejów Litwy, profesor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. W 1915 r. został członkiem tajnego Komitetu Edukacyjnego, przystępując do organizowania polskiego szkolnictwa, zarówno średniego, jak i wyższego. Więcej na temat życia i działalności S. Kościałkowskiego patrz także: *Stanisław Kościałkowski pamięci przywrócony*, red. M. Dąbrowska, Warszawa–Łódź 2016; <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stanislaw-koscialkowski> [dostęp: 23.05.2019].

⁷ PAH f 1135 op. 4, nr 263, Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego.

⁸ PAH f 1135 op. 4, nr 189, Szkoły męska i żeńska Stowarzyszenia Nauczycielek i Wychowawczyń (rok 1915), s. 10.

niego nieocenione zasługi. Stowarzyszenie kontynuowało swoje cele programowe, a wkrótce efektem tych działań stało się zorganizowanie Schronienia Nauczycielek. Była to forma opieki i pomocy materialnej starszym, samotnym nauczycielkom. Analogicznymi działaniami objęto także młodsze, które w Schronieniu przebywały do czasu znalezienia pracy. Przy Schronieniu Nauczycielek zorganizowano biuro pracy, biblioteczkę i dbano o doksztalcanie kandydatek do zawodu poprzez wysyłanie dziewcząt na kursy wakacyjne do Zakopanego czy Krakowa. Wspierano edukację przyszłych nauczycielek przez finansowanie ich tajnych lekcji. Według sprawozdania Towarzystwa z roku 1914 praca rozwijała się w dwóch kierunkach, a mianowicie: „udzielanie pomocy członkom Towarzystwa niezdolnym do pracy i w pomocy wzajemnej członkom potrzebującym”⁹. Można przypuszczać, że działalność pomocowa była oficjalnym nurtem działań Towarzystwa. Fakt prowadzenia kursów gimnazjalnych dla młodzieży stanowił natomiast niejawną część pracy kulturalno-oświatowej. Kwestia kształcenia w języku ojczystym na poziomie średnim stała się wkrótce równie ważna jak edukacja początkowa. W roku szkolnym 1914/15, zapewne z powodu wybuchu I wojny światowej, lista wileńskich gimnazjów, w których udzielano lekcji języka polskiego w formie zajęć nadobowiązkowych, w porównaniu do okresu wcześniejszego, powiększyła się. Były to I i II gimnazjum (Stanisław Kościalkowski, Feliks Dąbrowski, Julia Rodziejewicz), Wileńska szkoła realna (Stanisław Cywiński, Wanda Swida), Prywatne męskie gimnazjum z prawami rządowych gimnazjów N.A. Winogradowa (Jadwiga Gosiewska, Zygmunt Karłowicz, Stanisław Cywiński), Mariańska Wyższa Szkoła Żeńska (F. Dąbrowski), Prywatne ośmioklasowe żeńskie gimnazjum W.M. Prozorowej (Stanisława Świętorzecka i Zofia Paszkowska), Prywatne ośmioklasowe żeńskie gimnazjum E.P. Niezdjurowej i I. Reissmiller (Z. Paszkowska) Prywatne ośmioklasowe żeńskie gimnazjum M.N. Winogradowej (Wacława Walicka), Prywatne ośmioklasowe żeńskie gimnazjum S.G. Greczaninowej¹⁰. Materiały archiwalne wymieniają jeszcze Prywatne żeńskie progimnazjum Kułakowskiej bez podania nazwiska prowadzącego lekcje języka polskiego¹¹. Wymienieni nauczyciele języka polskiego aktywnie włączyli się do pracy organizacyjnej i pedagogicznej w szkołach wileńskich po 1915 r.

Tuż przed wycofaniem się z Wilna władz rosyjskich (rok 1915) „największe, niespożyte wprost zasługi w zakresie rozwoju szkolnictwa polskiego na Litwie w dobie ewakuacji Wilna przez Rosjan (jesienią 1915) położyło Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Nauczycielek i Wychowawczyń w Wilnie”¹², które uzyskało pozwolenie (od władz

⁹ Sprawozdanie Wileńskiego Towarzystwa Wzajemnej Pomocy Nauczycielek i Wychowawczyń z roku 1914 (ósmo rok sprawozdawczy). Ibidem.

¹⁰ S. Walasek, *Edukacja w społeczeństwie wielokulturowym: na przykładzie zaboru rosyjskiego na przelomie XIX i XX wieku*, „Prace Naukowe. Pedagogika” 2003, nr 12, s. 49–59.

¹¹ PAH, f 567 op. 26, nr 999, Informacje o chrześcijańskich średnich szkołach w guberni wileńskiej 1913/14, s. 13.

¹² *Szkolnictwo polskie na Litwie*, „Szkoła Powszechna” 1919/20, z. 1–2, s. 149.

rosyjskich) na zorganizowanie tzw. lekcji zbiorowych (kursów gimnazjalnych), które stanowiły załączek przyszłych gimnazjów (im. Zygmunta Augusta – męskie i im. Elizy Orzeszkowej – żeńskie). Powyższa informacja odnosi się już do legalnej pracy „lekcji zbiorowych”, co nastąpiło w drugiej połowie 1915 r.

W szkołach Stowarzyszenia naukę podjęły przede wszystkim dzieci, które „uczęszczały, za czasów rosyjskich do szkół gimnazjalnych, realnych i handlowych rosyjskich”¹³. Stąd w latach 1915/16 i 1916/17 w programie nauczania, szczególnie dla klas wyższych, należało uwzględnić w odniesieniu do niektórych przedmiotów dotychczasowy, ale zwerifikowany materiał nauczania. Jak podkreślono w sprawozdaniu, „stopniowo program ten się usamodzielnia, zbliżając się zakresem swoim do typu ośmioklasowych gimnazjów realnych jako zakładów naukowych, kształcących najwszechstronniej”¹⁴. Kierunkiem działań Rady Pedagogicznej¹⁵ było również skonstruowanie programu nauki, „by kurs nauk zarówno w gimnazjum męskim, jak i żeńskim w przyszłości mógł być w zasadniczych rysach identyczny”¹⁶. Realizowany program w obu szkołach średnich Stowarzyszenia był bardzo bogaty. Łączył profil filologiczny z rozbudowanym realnym kierunkiem¹⁷. Uczniowie dawnych rosyjskich szkół handlowych zamiast łaciny realizowali przedmioty handlowe, jak np.: geografia handlowa, buchalteria, korespondencja, towaroznawstwo). Program ten był tymczasowy i miał obowiązywać do momentu opracowania programu dla gimnazjów realnych.

Gimnazjum męskie (którego dyrektorem był Stanisław Cywiński¹⁸) i żeńskie (pod kierunkiem Julii Rodziewiczowej i Julii Maciejowiczowej¹⁹) zostały usytuowane w bu-

¹³ PAH f 1135 op. 4, nr 189, Szkoła męska i żeńska Stowarzyszenia..., s. 10.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ To sformułowanie sugeruje, że w pierwszych latach działalności gimnazjum męskiego i żeńskiego Rada Pedagogiczna była wspólna dla obu szkół.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Były to następujące przedmioty: religia, język polski, niemiecki, francuski, łacina, rosyjski, historia, propedeutyka filozoficzna (pedagogia w szkole żeńskiej), geografia wraz z krajoznawstwem, matematyka (arytmetyka, algebra, geometria, trygonometria, geometria analityczna), kosmografia, fizyka, chemia, higiena, przyrodoznawstwo ogólne (botanika, zoologia, mineralogia i geologia, anatomia i fizjologia człowieka, biologia), rysunki, kreślenie, kaligrafia, gimnastyka, śpiew, roboty ręczne (w szkole żeńskiej). Na życzenie rodziców uczniowie klas wyższych w niewielkich grupach pobierali naukę języka greckiego, angielskiego i litewskiego (z zastrzeżeniem, że można było nadobowiązkowo uczestniczyć w lekcjach jednego języka). Ibidem, s. 10.

¹⁸ Stanisław Cywiński (1887–1941) polski historyk literatury, doktor filozofii, docent na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. Był dziennikarzem periodyków wydawanych w Wilnie, zwłaszcza w okresie międzywojennym: „Dziennika Wileńskiego” i „Słowa”. Pracował także jako nauczyciel języka polskiego. Zaangażowany był w działalność oświatową, głównie w czasie niemieckiej okupacji Wilna podczas I wojny światowej.

¹⁹ Julia Maciejowiczowa w 1907 r. założyła szkołę handlową dla dziewcząt, od 1913 r. była działaczką Towarzystwa Wzajemnej Pomocy Nauczycielek i Wychowawczyń, a następnie Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. Za pracę na rzecz polskiej oświaty została odznaczona Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski.

dynekach po szkołach rosyjskich i korzystały zarówno z ich sprzętów szkolnych, jak i pomocy naukowych²⁰.

Lektura materiałów archiwalnych pozwala na stwierdzenie, że np. gimnazjum żeńskie Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego funkcjonowało w gmachu byłego Instytutu nauczycielskiego żydowskiego (rządowego) przy ul. Orzeszkowej 7, z którego kilka sal przyłączonych było do byłej rosyjskiej szkoły realnej (przy ul. Orzeszkowej 9)²¹. Z kolei w budynku byłej szkoły handlowej żeńskiej J. Maciejowiczowej²² (przy ul. Wileńskiej 28) gimnazjum żeńskie funkcjonowało do końca roku szkolnego 1917/18²³. Następnie placówkę przeniesiono do budynku byłego Gimnazjum Prozorowej, usytuowanego przy ul. Wroniej 5. Gimnazjum żeńskie (im. Elizy Orzeszkowej) w roku szkolnym 1918/19 dzieliło pomieszczenia z gimnazjum męskim. Jeśli chodzi o tę drugą placówkę, to znajdujemy informacje o jego lokalizacji przy ulicy Gubernatorskiej 1 i możliwym przeniesieniu na ul. Junkierską, do gmachu byłego Gimnazjum Katchego²⁴. Były to jednak doraźne działania, które w rzeczywistości nie rozwiązywały problemów lokalowych. Kwestia pomieszczeń dla gimnazjum żeńskiego w roku 1919/20 w dalszym ciągu nie była rozwiązana. Na październikowym posiedzeniu Rady Pedagogicznej szkoły przełożona J. Rodziewiczowa stwierdziła, że położenie gimnazjum jest krytyczne ze względu na brak własnego lokalu. Stwierdziła: „szkoła nasza jest niechętnie widziana przez Zarząd Uniwersytetu ostro stawiającego kwestie opróżnienia lokalu, co jest trudne do zrealizowania”²⁵. Uniwersytet przeznaczył lokal dla gimnazjum, który jednak wymagał kapitalnego remontu. Nie można było tych prac wykonać, gdyż pomieszczenia zajęte były chwilowo przez szpital wojskowy. Gimnazjum żeńskie im. Elizy Orzeszkowej w maju 1920 r. skierowało pismo z propozycją powiększenia własnej bazy szkolnej²⁶. Być może propozycja dotyczyła nowego, albo już wyremontowanego budynku. Wniosek szkoły dotyczył włączenia w stan posiadania pomieszczeń b. rządowego instytutu nauczycielskiego.

²⁰ Przykładowo przejęto meble i pomoce szkolne byłego gimnazjum rosyjskiego im. Winogradowa. PAH f 1135, op. 4, nr 214, Szkolny inwentarz 1915 r., s. 1.

²¹ PAH f 1135, op. 4, nr 213, Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego, s. 54.

²² Na temat Szkoły Handlowej dla panien Julii Maciejowiczowej zob. PAH f 1135, op. 4, nr 166, Szkoła Handlowa dla panien Julii Maciejowiczowej.

²³ PAH f 1135 op. 4, nr 166, Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego, s. 55.

²⁴ Ibidem, s. 55a. Na temat lokalizacji placówki patrz także: „Kurier Litewski: dziennik polityczny, społeczny i literacki” 1912, nr 172, s. 1.

²⁵ Protokoły posiedzeń Rady Pedagogicznej Gimnazjum im. E. Orzeszkowej rok szkolny 1919/20, Państwowe Centralne Archiwum Litewskie (dalej PCAL), f 179, op. 1, nr 11, s. 2.

²⁶ Pismo gimnazjum żeńskiego do Komisariatu m. Wilna z 7 maja 1920, PAH, f 1135, op. 4, nr 193, s. 143. W dokumencie tym kierownictwo szkoły zwracało się z prośbą do Komisarza „by na mocy porozumienia z Gminą Żydowską zechciał zezwolić na zajęcie i połączenie z gimnazjum kilku pokoi w dolnym i górnym piętrze b. instytutu rządowego nauczycielskiego (ul. Orzeszkowej 7), tj. na powrót do stanu rzeczy przedwojennego, kiedy w gmachu przy ul. Orzeszkowej nr 9 mieściła się b. szkoła realna rosyjska”. Swoje stanowisko uzasadniono przede wszystkim ciasnotą panującą w lokalach szkoły, która skutecznie uniemożliwiała dalszy rozwój tej placówki.

Trochę lepszymi warunkami dysponowało gimnazjum im. Joachima Lelewela, które posiadało: 10 pokoi, 2 korytarze, salę do spożywania śniadania, gabinet fizyczny, pokój nauczycielski, lekarski, kancelarię i gabinet dyrektora²⁷. Z materiałów źródłowych okazuje się, że był to prywatny dom T. Pietraszkiewiczówny „na rogu ul. Wileńskiej i Akademickiej na I p.”²⁸. Trudności lokalowe spowodowane były nie tylko zastojem budowlanym. Miały na nie wpływ, jak powszechnie wiadomo, zniszczenia wojenne, ale i przybycie do Wilna władz centralnych i związane z tym faktem potrzeby, oraz zwyczaj zajmowania gmachów szkolnych przez wojsko. Nie bez znaczenia była również kwestia odbudowy Uniwersytetu Stefana Batorego.

W swojej strukturze organizacyjnej wymienione powyżej szkoły Stowarzyszenia to zakłady ośmioklasowe. W przypadku szkoły męskiej, cztery klasy niższe posiadały oddziały równoległe. „W ten sposób gimnazjum męskie składa się z 12, gimnazjum żeńskie z 8 kompletów szkolnych, czyli łącznie obydwie szkoły posiadają 20 kompletów szkolnych”²⁹. W sumie w obu szkołach naukę pobierało 650 uczniów (400 w męskim i 250 w żeńskim gimnazjum), a pracowało 48 nauczycieli i nauczycielek. Jak zaznaczono, „gimnazja te są [to] jedyne polskie szkoły wyższe na całej Litwie i Białorusi (tj. w guberniach: kowieńskiej, wileńskiej, grodzieńskiej części mińskiej, zajętych przez wojska niemieckie)”³⁰. Z informacji zawartej w czasopiśmie „Polska Macierz Szkolna”³¹ można wnioskować, że na początku 1916 r. funkcjonowały w Wilnie cztery gimnazja (dwa męskie i dwa żeńskie łącznie o 30 klasach), w Grodnie gimnazjum męskie (o trzech klasach), gimnazjum żeńskie (o czterech klasach) – oba rozwojowe, w Nowogródku kursy o programie gimnazjalnym (kilka klas) i w Wilejce czteroklasowa szkoła męska o programie gimnazjum. Na tej podstawie można przypuszczać, że inicjatywy szkolne rodziły się szybko, lecz informacje o tych faktach nie były rejestrowane. Nie było instytucji, która koordynowałaby pracę powstających szkół, zapewniając im m.in. możliwość kontaktów i prowadzenia dyskusji np. na temat programów nauczania. Sytuacja ta szybko się zmieniła i doprowadziła do powstania w 1916 r. **Komitetu Edukacyjnego** (dalej: KE)³², który połączył w swoich szeregach przedstawicieli organizacji i stowarzyszeń oświatowych. Na prezesa KE powołano Witolda Węśławskiego³³. Zadaniem Komitetu było szerzenie

²⁷ PCLA 172, op. 1, nr 155, Gimnazjum Męskie im. J. Lelewela do Departamentu Oświaty. Memoriał w kwestii lokalu szkolnego, s. 69.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem, PAH, f 1135, op. 4 nr 189, s. 11.

³⁰ Ibidem.

³¹ Stan szkolnictwa polskiego w Wilnie i na Litwie (w czasach okupacji niemieckiej Ob. Ost.). A) w początkach okupacji, „Polska Macierz Szkolna” 1918, nr 11–12, s. 20.

³² S. Walasek, *Komitet Edukacyjny*.

³³ Witold Węśławski (1855–1930). Po ukończeniu studiów lekarskich na Uniwersytecie w Warszawie przeniósł się do Wilna. Swoje życie poświęcił pracy społeczno-oświatowej, jako organizator tajnego szkolnictwa polskiego, jak również bibliotek dla Wileńszczyzny. W 1915 r. stanął na czele KE, z kolei w 1919 r. objął kierownictwo Polskiej Macierzy Szkolnej.

oświaty polskiej na Litwie i Białej Rusi. W tym celu zakładano, utrzymywano i wspierano instytucje oraz organizacje szkolne i oświatowe wszelkiego typu (w tym ochronki, kursy i klasy oraz zakłady naukowe – niższe, średnie i wyższe). Ponadto, jak czytamy w statucie, KE organizuje placówki „ogólnokształcące, specjalne i zawodowe, męskie, żeńskie i koedukacyjne, istniejące łącznie lub osobno”³⁴. Do jego zadań statutowych należało również zadbanie o dostępność wykładów umożliwiających uzupełnienie wykształcenia szkolnego, podręczników, jak i praca nad programami nauczania³⁵. Wkrótce zaczął on pełnić funkcję polskiej władzy szkolnej na ziemiach b. guberni wileńskiej³⁶. Warto również wspomnieć, że z KE, realizując cele statutowe, ściśle współpracowały także dwa inne towarzystwa oświatowe, a mianowicie Katolickie Towarzystwo Polskiej Szkoły Ludowej i „Światło”³⁷.

Do szkół średnich Stowarzyszenia wstępowała młodzież legitymująca się różnym przygotowaniem elementarnym. Dlatego też postanowiono powołać szkoły przygotowawcze początkowe (trzyoddziałowe) dla dzieci od 7. roku życia. Miały na celu wyposażenie dziecka w elementarne wiadomości, ze szczególnym uwzględnieniem ogólnego rozwoju dziecka (pogadanki o rzeczach, gramatyka, rysunki, roboty ręczne). Zakres treści nauczania jest bardzo lakoniczny, ale jest to zrozumiałe ze względu na sytuację polityczną – okupacja niemiecka i rosnącą niechęć okupanta do wszelkich polskich inicjatyw szkolnych, w tym nauki języka polskiego.

Działalność Stowarzyszenia gwarantowała sprawną pracę obu gimnazjów. To m.in. było przyczyną przekazania w 1918 r. funkcjonującego w Wilnie (od 1915 r.) gimnazjum im. Joachima Lelewela³⁸. Szkoła ta, o profilu matematyczno-przyrodniczym, rozpoczęła swoją działalność edukacyjną od prowadzenia lekcji zbiorowych pod kierownictwem Kazimierza Maciejewskiego. W chwili powstania gimnazjum, w roku szkolnym 1915/16 grono nauczycielskie składało się z 13 osób, natomiast w klasach I–VI uczyło się 79 uczniów³⁹. Szkoła prowadziła swoją działalność w prywatnym lokalu, po byłym gimnazjum rosyjskim Kowalenka przy ul. Dąbrowskiego (wówczas ul. Wroniej), mając do dyspozycji niewielkie fundusze. Pochodziły one głównie z wpisów, organizowanych incydentalnie przedstawień czy loterii fantowych. Nie dziwi zatem fakt, że nauczyciele tej placówki często pozbawieni byli gaży. W kolejnych latach funkcjonowania tej szkoły liczba uczniów wynosiła odpowiednio: w roku szkolnym 1916/17 – 105, a w 1917/18 – 75 wychowanków⁴⁰. Jak już wspomniano, w kwietniu

³⁴ PAH f 1135, op. 4 nr 159, Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego.

³⁵ Ibidem.

³⁶ S. Walasek, op. cit., s. 691–692.

³⁷ *Na straży oświaty polskiej na Litwie*, red. J. Kwiatkowski, Wilno 2015, s. 10.

³⁸ PAH f 1135, op. 4, nr 190, Gimnazjum im. Joachima Lelewela w Wilnie, s. 121.

³⁹ Klasy I i II były koedukacyjne, natomiast pozostałe były klasami męskimi.

⁴⁰ W latach 1916/17 i 1918/19 gimnazjum otrzymywało nieznaczne zapomogi pochodzące z budżetu Komitetu Edukacyjnego.

1918 r. gimnazjum przeszło pod kierownictwo Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie, szkołą natomiast kierował Zygmunt Fedorowicz⁴¹.

Wymienione trzy gimnazja (im. Zygmunta Augusta, im. Joachima Lelewela i im. Elizy Orzeszkowej) stanowiły własność Stowarzyszenia. Były to szkoły prywatne, w których koszty nauki częściowo pokrywali rodzice. Według danych dotyczących wpłat sumy te stopniowo się zmniejszały wobec coraz większego ubożenia społeczeństwa. Poważne niedobory środków finansowych rzutowały na pracę szkół, a przede wszystkim na ich wyposażenie w urządzenia i pomoce naukowe.

Problemy finansowe odczuwały wszystkie szkoły na Kresach. Charakteryzuje te kwestie następujący tekst: „W obecnych czasach, wojennych, w kraju naszym szkoły rządowe ani zrzeszenia społeczne, rozporządzające większymi kapitałami na poparcie szkolnictwa, nie istnieją, wpisowe ze względu na przeżywany kryzys ekonomiczny odpowiednio wysokie być nie może, toteż szkoły gimnazjalne polskie same utrzymać się nie mogą i stają wobec coraz trudniejszych warunków materialnych”⁴². Według danych statystycznych w pierwszym roku okupacji niemieckiej rodzice uiszcili 75,5% ogólnej należności wpisowego, w roku 1916/17 już tylko 56%, a w kolejnym (1917/18) – zaledwie 50%. Szkoły Stowarzyszenia, jak i pozostałe średnie – im. Lelewela i Czarnowskiej, wspierało zebranych środkami finansowymi Towarzystwo Wpisów Szkolnych, które w 1916 r. musiało zawiesić swój program pomocowy dla szkół pod wpływem zdecydowanej reakcji władz niemieckich.

W momencie wkroczenia na tereny ziemi wileńskiej wojska polskiego (rok 1919) i ustanowienia lokalnej władzy szkolnej (Sekcja Oświecenia ZCZW) został zatwierdzony przez władze polskie statut stowarzyszenia, które przyjęło nazwę **Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego**.

W październiku 1919 r. S. Kościałkowski w imieniu zarządu SNP wystosował pismo do Komitetu Edukacyjnego z propozycją utworzenia Rady Opiekuńczej Szkół Średnich Stowarzyszenia. Powyższa inicjatywa wynikała z „rozrostu i nowych, wyłonionych przez życie potrzeb organizacji szkolnej SNP w Wilnie”⁴³. Rada Opiekuńcza miała składać się (i ostatecznie się składała) z: kierowników szkół stowarzyszenia; trzech przedstawicieli gromad pedagogicznych; po jednym przedstawicielu ogółu rodziców, Zarządu Stowarzyszenia, Komitetu Edukacyjnego, szkolnych władz państwowych i zarządu miasta⁴⁴. Tak szeroka reprezentacja przedstawicieli władz Wilna pozwalała na koordynację działań szkół oraz gwarantowała, w miarę możliwości, środki finansowe.

⁴¹ Zygmunt Fedorowicz (1889–1973) polski zoolog, nauczyciel, działacz Stronnictwa Narodowego redaktor „Dziennika Wileńskiego”, Delegat Rządu na Okręg Wileński. W 1921 r. został wybrany dyrektorem Gimnazjum im. Króla Zygmunta Augusta w Wilnie.

⁴² PAH f 1135, op. 4, nr 531, Dokumenty Komitetu Edukacyjnego 1915–1920.

⁴³ PAH f 1135, op. 4, nr 161, St. Kościałkowski do Komitetu Edukacyjnego w Wilnie, 2 X 1919 r., s. 575.

⁴⁴ PAH f 1135, op. 4, nr 161, Szkoły oraz gimnazja męskie i żeńskie Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie, s. 572.

Jednym z pierwszych zadań, które podjęło Stowarzyszenie po zatwierdzeniu statutu, były prace nad częściowym upaństwowieniem zorganizowanych i finansowanych własnych szkół. W tym celu odbyło się w dniu 14 grudnia 1919 r. Nadzwyczajne Walne Zgromadzenie Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. Kwestie te referował przewodniczący Rady Opiekuńczej Szkół Stowarzyszenia S. Kościałkowski. Jak zaznaczył referent, „stanowisko władz naszych, od chwili zajęcia Wilna przez wojska Rzeczypospolitej, wobec szkół Stowarzyszenia – tak jak wobec szkolnictwa naszego w ogóle – było jak najprzychylniejsze”⁴⁵. Odzwierciedleniem pozytywnego stosunku było przyznanie szkołom gmachów rządowych oraz zakup inwentarza szkolnego, oddanego do użytku II gimnazjum męskiego (im. Zygmunta Augusta). Jak się okazało, szkoła korzystała z inwentarza i pomocy po dawnym gimnazjum Winogradowa, o który upominali się przybyli z Rosji sukcesorzy. Ważnym wsparciem szkół Stowarzyszenia było stałe dofinansowywanie przez Komitet Edukacyjny, następnie bezpośrednio przez Sekcję Oświecenia Publicznego (dalej: SOP) ZCZW.

Kwestia całkowitego finansowania szkół przez Sekcję Oświecenia była pierwszym krokiem w kierunku częściowego upaństwowienia. W przytaczanym protokole dyskusanci używali sformułowania „częściowe upaństwowienie”, którego sfinalizowanie wymagało podpisania odpowiednich umów i porozumień między Stowarzyszeniem a SOP.

W tej sprawie została przygotowana przez władze szkolne umowa, która wstępnie była przedmiotem dyskusji w dniach 9, 10 i 11 grudnia. Posiedzenia były prowadzone w gronie przedstawicieli Stowarzyszenia bądź wspólnie z władzami Sekcji. W opinii zarządu Stowarzyszenia nie wszystkie zagadnienia w umowie zostały uwzględnione. Wypunktowano następujące sprawy wymagające podjęcia decyzji ze strony władz szkolnych. Były to: a) sprawa dodatku drożyznianego do gaź nauczycielskich (od roku szkolnego 1919/20); b) uwzględnienie pięcioleci pracy pedagogicznej przy ustalaniu wysokości poborów nauczycielskich w przyszłości; c) sprawa angażowania nauczycieli do szkół Stowarzyszenia, przede wszystkim spośród własnych członków; d) termin zawarcia umów; e) sprawa kierownictwa szkół i f) sprawa kształcenia dzieci nauczycieli w szkołach Stowarzyszenia⁴⁶.

Część powyższych wniosków władze szkolne uznały za zasadne i postanowiono natychmiast je uwzględnić. Dotyczyło to kwestii dodatku drożyznianego i wypłaty do czerwca 1919/20 13. pensji, uwzględnienia w normach płacowych przepracowanych pięcioleci. Sekcja przychyliła się do propozycji zagwarantowania pierwszeństwa w zatrudnieniu członkom SNP i obsady kierownictwa szkół Stowarzyszenia w porozumieniu z zarządem tej organizacji.

Ostatecznie pod koniec grudnia 1919 r. szkoły SNP zostały częściowo upaństwowione. Fakt ten w znacznym stopniu rozwiązał problemy finansowe, pozostawiając równocześnie kierownictwo gimnazjów Stowarzyszeniu.

⁴⁵ PAH f 1135, op. 4, nr 193, Wyciąg w protokołu Nadzwyczajnego Walnego Zgromadzenia Stowarzyszenia Nauczycieli Polskich z dnia 14 grudnia 1919 r.

⁴⁶ Ibidem.

Pod taką samą nazwą (od roku 1914) funkcjonowało w Warszawie Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego, które realizowało również wiele zadań na terenie Wileńszczyzny. Uznano w Wilnie, że Stowarzyszenie Warszawskie jest znacznie liczniejsze i potężniejsze, zatem „wszystkie sprawy aktualne nauczycielstwa wszelkich odcieni przeszły tam”⁴⁷. Dlatego Stowarzyszenie wileńskie postanowiło ograniczyć swoją działalność do opieki nad osobami starszymi (zapewne nauczycielkami), które dysponując zbyt niskimi emeryturami, nie były w stanie zapewnić sobie nawet minimalnych warunków egzystencji. To było impulsem dla Stowarzyszenia do zorganizowania Domu Nauczycielskiego, który „mógł stanowić prawdziwe schronisko, gdzieby mogła znaleźć mieszkanie i utrzymanie bez różnicy przekonań osoba związana z pracą społeczno-pedagogiczną”⁴⁸. Jednak brak środków finansowych nie pozwalał Stowarzyszeniu na zrealizowanie szczytnych planów, pomimo że przed I wojną światową Stowarzyszenie nabyło plac, który można było wykorzystać pod budowę Domu Nauczycielskiego.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie (PAH), Materiały Towarzystwa Naukowego m. Wilna f 1135, op. 4: nr 159, nr 161, nr 166, nr 189, nr 190, nr 193, nr 213, nr 263, nr 531; f 567, op. 26, nr 999.
- Państwowe Centralne Archiwum Litewskie w Wilnie (PCAL), 179, op. 1, nr 11, s. 2. Protokoły posiedzeń Rady Pedagogicznej Gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej rok szkolny 1919/20; f 172, op. 1, nr 155, 69. Gimnazjum Męskie im. Joachima Lelewela do Departamentu Oświaty. Memoriał w kwestii lokalu szkolnego.

Źródła drukowane i opracowania

- Boudou A. T.J., *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu, t. 2: 1848–1883*, Kraków 1930, s. 654.
- „Kurier Litewski: dziennik polityczny, społeczny i literacki” 1912, nr 172.
- Na straży oświaty polskiej na Litwie*, red. J. Kwiatkowski, Wilno 20150.
- Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2001.
- „Polska Macierz Szkolna” 1918, nr 11–12.
- Sprawozdanie Wileńskiego Towarzystwa Wzajemnej Pomocy Nauczycielek i Wychowawczyń z roku 1914, Wilno 1910.
- Stanisław Kościółkowski pamięci przywrócony*, red. M. Dąbrowska, Warszawa–Łódź 2016.
- Szkolnictwo polskie na Litwie*, „Szkoła Powszechna” 1919/20, z. 1–2.
- Walasek S., *Działacze społeczni i nauczyciele zaboru rosyjskiego wobec wyzwań edukacyjnych początków XX wieku*, w: *Przełomy edukacyjne. Dziedzictwo polskiej teorii i praktyki*, red. W. Szulakiewicz, Toruń 2011, s. 72–81.

⁴⁷ Ibidem, s. 10.

⁴⁸ Ibidem.

Walasek S., *Edukacja w społeczeństwie wielokulturowym: na przykładzie zaboru rosyjskiego na przełomie XIX i XX wieku*, „Prace Naukowe. Pedagogika” 2003, nr 12, s. 49–59.

Walasek S., *Polska oświata w guberni wileńskiej w latach 1864–1915*, wyd. I, Kraków 2002.

Źródła internetowe

<https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stanislaw-karpowicz> [dostęp: 23.05.2019].

<https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stanislaw-koscialkowski> [dostęp: 23.05.2019].